

Pavel Machonin: *Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti*

Praha, ISV nakladatelství 2005, 286 s.

Publikace, kterou Pavel Machonin označuje podtitulem „Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti“, naznačuje čtenáři, že jde o text, který navazuje na jeho předcházející publikované práce. Poznatky těchto prací jsou dostupné, jejich interpretace prošla řadou odborných diskusí a zaujala své místo ve vědomí odborné veřejnosti. Tato okolnost by mohla ulehčit recenzní vyjádření. Již titul publikace však signalizuje, že to tak snadné není. Autor si zadal nesmírně náročný úkol: chce nejen odborně reflektovat společnost, ale také sociologické vědění, jehož pomocí poznává společnost. Jde o krok velmi novátorský, avšak značně riskantní. Důvody jsou nejméně dva: potřeba reflexivity samotných vědních oborů není v domácí odborné veřejnosti zatím příliš uznávána a praktikována; druhý důvod je dán epistemologickou situací v samotné sociologii i sociálních vědách obecně – ta je velmi heterogenní až nepřehledná. Bez konfrontace s touto situací se nemohl autor obejít. V tom také spočívá nový autorův příspěvek k sociologickému poznání, se kterým se může čtenář v této publikaci seznámit. Autor o něm pojednává jak v samostatných metodologických pasážích, tak i při konstrukci poznávacích schémat v jednotlivých kapitolách. Tyto otázky chce také v recenzi zdůraznit. Již běžné porovnání nově předkládané publikace s předcházejícími publikacemi nabízí ještě jeden další rozdíl. Pavel Machonin vždy kladl velký důraz na empirické výzkumy, pomocí kterých chtěl poznávat nejen dílčí sociální jevy, ale společnost v její komplexitě. Z tohoto důvodu vždy pracoval s týmem odborníků; publikace textu a jeho interpretační kontext byly vždy do značné míry kolektivním dílem. V případě recenzované práce jde však o jeho au-

tonomní autorský počín. Uvádím to hlavně z toho důvodu, že právě v tomto se velmi zřetelně projevuje autorův poznávací přístup, jeho otevřenost, ale i zaujetí a angažovanost. V daném kontextu si mohl autor také dovolit zapojit do výkladu osobní zkušenost a nabídnout i generačně podmíněnou reflexi prožívaných událostí. K výše naznačeným přínosům se ještě vrátím při hodnocení publikace. S ohledem předem obsaženou obsahovou orientaci práce budu respektovat v recenzi tři hlediska: jednak budu krátce charakterizovat obsah publikace vcelku, aby čtenář získal přehled o pojednáváných tématech; důkladnější pozornost budu věnovat interpretačnímu rámci, který autor sleduje, a poznávacím problémům, které formuluje; na závěr recenze se soustředím na hodnocení publikace.

V úvodní části Machonin formuluje obsahovou strukturu knihy a její cíle. Poslání knihy spatřuje v kritické reflexi společenských změn, kterými prošla česká společnost v nedávných dekadách turbulentních geopolitických a mocenských změn. K takto artikulovanému úkolu přistupuje ze čtyř poznávacích pohledů: jednak uplatňuje svou životní i badatelskou zkušenost, již sebekriticky zařazuje do generačního kontextu; dále pracuje s poznatky empirických výzkumů sociálních nerovností a transformačních změn v české společnosti; v návaznosti na předcházející pohled hledá možná a produktivní teoretická zobecnění, která by – ve čtvrtém pohledu – měla mít povahu „racionálně a realisticky založeného poznání a hodnocení (v přísně vymezeném nejobecnějším humanitním normativním rámci) minulosti a současnosti, jakožto i kontingentního a variantního předvídaní dohledné budoucnosti“ (s. 9). Uvedená poznávací orientace je spojena se stanoviskem, které předpokládá, že vědecké vědění může nabídnout možnost produktivního řešení sociálních konfliktů. Jinými slovy autor není ochoten smířit se s pozicí, kdy společenské vědy produkují jednostranné a vzájemně si odporující teorie a hypotézy, které vyvolávají jen falešné naděje a další společenské střety (s. 19). Takto charakterizuje

i zažitou situaci domácích sociálních věd – jejich silný příklon k preskriptivní a dogmatizující pozici a nedostatečný respekt k empirickému poznání a otevřenému teoretizování, jehož výsledkem může být i komplementární využití protikladných koncepcí. V textu uvádí řadu příkladů této situace jak z období 60. let minulého století, tak i nedávné zkušenosti s úlohou sociálních věd při reflexi transformačních procesů. V návaznosti na metodologický přehled se odvolává na výstižnou Marxovu formulaci k metodě politické ekonomie jako k procesu „reprodukce konkrétního prostředku myšlení“. Konkrétněji pak svou poznávací pozici charakterizuje jako společenskovědní realismus – přístup, jenž je obrácen ke skutečnosti, jejímu vnímání, zobrazování a poznávání i podmiňnému pravděpodobnostnímu předvídání. Určitou oporu pro tento přístup vidí v Bláhově „kritickém realismu“ či v Masarykově politickém a vědeckém realismu. Vnímá také podporu pro tento přístup u těch současných sociologů, kteří mechanicky nepřejímají poznatky z jiných období či kultur či nezabředávají do ploché empirické práce (ss. 80–81).

Tematická struktura publikace je soustředěna na dva okruhy: sociální nerovnosti a modernizaci společnosti. V obou příkladech zdůrazňuje možnost a nezbytnost porozumění oběma tématům jen v jejich návaznosti na komplexní pojetí sociálních systémů. Následující kapitola tedy pojednává o sociálních systémech celospolečenského charakteru a jim vlastních systémech sociální nerovnosti. Tato kapitola je svým rozsahem největší (má okolo 140 stran). Jejím obsahem však nejsou pouze poznatky z empirických šetření sociální stratifikace v české společnosti. Autor věnuje značnou pozornost také jejich interpretaci, a to v perspektivě, kterou naznačil v úvodní kapitole. Úvod této kapitoly vlastně demonstruje jeho pozici společenskovědního realismu. Zde – v kontextu sledovaného tématu – analyzuje interpretaci nerovností a spravedlnosti tak, jak ji formuluje marxismus a liberalismus obecně a v situaci české politické diskuse zvláště (zde po-

lemizuje s texty Ransdorfa, Ježka a dalších). Oba tyto ideologické přístupy charakterizuje jako „soustavu teorie a metodologie společenských věd ve vztahu k systémům společenských uspořádání ...“ (s. 46). Současná situace je podle autora charakterizována ústupem vlivu marxismu a převahou liberalistických přístupů. Považuji ji však za dočasnou, neboť dichotomie a napětí mezi oběma ideovými soustavami je rámcem, jenž umožňuje porozumět povaze významných sociálních uspořádání, jako je tomu v případě státního socialismu, postsocialistických transformací či možných postkapitalistických výhledů. Zbývající část druhé kapitoly se věnuje interpretaci změn ve vertikální sociální diferenciaci v české společnosti od 60. let minulého století. Využívá k tomu výsledky empirických výzkumů, na kterých se autor významně podílel. Některé z nich přehodnocuje, jiné interpretačně rozvíjí. I když jednotlivé poznatky mohou být čtenáři známy, má tato část práce přednost v dobře sestaveném výkladu změn v jednotlivých historicky významných situacích a v přesvědčivé argumentaci o hybridní povaze české společnosti jako systému sociálních nerovností. K tomuto zobecňujícímu závěru přispěly nejen výsledky empirických výzkumů, ale i metodologicko-teoretická konstrukce sociálního statutu a jeho ideálních typů. Podle těchto poznatků charakterizují současnou českou společnost (a obecněji postsocialistické střeoevropské společnosti) nejméně tři ideální typy: (i) zděděný rovnostářský typ, (ii) sílící meritokratický typ a (iii) vyhrocující se typ třídní diferenciace. Ve střetu těchto typifikací spatřuje nejen zdroje oslabené sociální soudržnosti, ale i obtížné situace pro hledání politického konsensu a přijetí strategicky orientovaných politických rozhodnutí.

Třetí kapitola je věnována pojetí společenské transformace, pro jejíž interpretaci hledá oporu v současných modernizačních koncepcích. Uvedený text navazuje na předcházející publikaci k danému tématu. I zde lze konstatovat, že jeho přínos je v přehledné formulaci autorových argumentů a jasné

formulaci shrnujících stanovisek. Na pozadí reflektovaných sociologických koncepcí modernizace formuluje autor – v duchu svého poznávacího přístupu – „uvážlivé“ stanovisko: chce zkoumat společenskou transformaci pomocí napětí a dichotomie mezi koncepcí modernizačního pokroku a mezi koncepcí konzervativního odporu vůči modernizaci resp. antimodernizačními představami. Uplatnění tohoto pohledu je však podle autora možné na základě některých základních předpokladů: (i) odmítnutí koncepce pokroku založeného na apriorně daných zákonitostech, (ii) uplatnění evolucionistického a komplexního přístupu při zkoumání vlivu modernizace na společnost, (iii) vnímání historické i prostorově-kulturní proměnlivosti modernizačních procesů a (iv) přijetí předpokladu humanistického charakteru modernizace. V tomto kontextu pak hodnotí jednotlivé proudy a koncepce modernizace – přijímá jejich argumenty, které umožňují uvážlivě provedenou syntézu, a odmítá vyhraněné jednostranné přístupy. K „uvážlivému“ pohledu jsou podle autora nejbližší koncepce reflexivní modernizace a neomodernizační přístupy, neboť „nezamlčují negativní stránky reálných modernizačních procesů, avšak vyzývají lidstvo k jejich neustálé kritické revizi“ (s. 209). Na uvedené koncepce navazuje a rozšiřuje je o pohled, jenž chce pochopit modernizaci jako komplexní kulturní proces (v již dříve formulovaném pojetí kultury v širokém slova smyslu). Kromě takto formulované evolucionistické perspektivy má pro autora důraz na kulturní rámec ještě další význam: umožňuje zkoumat napětí mezi kulturou a sociální strukturou, jejíž řešení zprostředkovává svými proměnami institucionální struktura a podmiňuje to, zda modernizační změny probíhají ve formě revolučních skoků a konfliktů, reformních programů či cestou společenských transformací. Důraz na institucionální aspekt pak autorovi umožňuje charakterizovat jak funkcionální hledisko – význam ekonomických, politických, vzdělávacích a socio-kulturních faktorů pro modernizační proces, tak i hlavní pole či klíčový článek, ve

kterém se mohou odehrávat kvalitativní společenské změny. Průsečík sociálně strukturálních a kulturních vlivů charakterizuje (ideálnětypicky) několika heterogenními vlivy: klasickou industriální modernitou, nerovnoměrně se rozvíjejícím postindustriálním kontextem, přežívajícím státně socialistickým kontextem a kontextem individualizace, jenž je prosazován postmoderními a liberálními ideovými orientacemi.

Závěrečná kapitola sleduje prognostickou perspektivu. Tu realizuje ve formě tří scénářů možného rozvoje, které specifikují strukturální vlivy ze strany socio-kulturních i modernizačních procesů. Vymezení strukturálních faktorů je zpracováno ve zobecňující podobě (ovšem v návaznosti na předchozí analýzu) – v podobě typologie vizí modernizačních procesů (od liberálního pojetí modernizace ke kritické koncepci globální modernizace) a typologie sociálně systémových změn (od liberální vize „konce dějin“ až po Stiglitzovo pojetí alternativ ke globalizujícím vlivům kapitalistického světového systému). Scénáře jsou navrženy pro situaci postsocialistických středoevropských zemí a pro situaci ČR zejména. První scénář – obnova rovnostářského státního socialismu – považuje autor za nežádoucí a nepravděpodobný. Druhý scénář počítá s možnou cestou k vyhoceným kapitalistickým poměrům severoamerického typu, kterou však považuje za málo pravděpodobnou. Třetí scénář počítá s dvěma možnými modely sociálního uspořádání: (i) evropským modelem sociálně reformovaného kapitalismu (vyvažujícím principy spravedlnosti a zásluhovosti) a (ii) modelu postkapitalistického uspořádání, který autor charakterizuje pomocí současné diskuse o negativních důsledcích globálního kapitalismu. Možnou perspektivu vidí autor v kontextu posledně jmenovaného scénáře a jeho modelových variant. Transformaci systémů vzdělání a obnovu úlohy elit považuje za klíčové faktory, které mohou působit ve prospěch výše naznačeného pozitivního scénáře.

Potud tedy charakteristika obsahu Machoninovy publikace. Již samotný přehled

témat a problémů, který recenze nabízí, naznačuje, že jde o značně robustní text, neboť chce obsáhnout společenské jevy v celé jejich šíři a při tom zajistit jeho přesvědčivost jak metodologicky, tak i návazností na prakticky řešené problémy. Aby autor těmto nárokům dostál, musel volit výklad v abstraktním pojmovém vymezení. To činí čtení náročnější a nabízí také možnost kritických námitek. K prvně jmenovanému argumentu však musím podotknout, že toto potenciální riziko, které je spojeno s každým pokusem o předložení komplexní sociální teorie, se podařilo autorovi překonat dobrou literární kompozicí. Text je i při této složitosti dobře čtivý, neboť výstižně pojmenovává a objasňuje problémy, které na nás intelektuálně i prakticky každodenně doléhají. V tomto ohledu je práce bezpochyby inspirativní, otevírá řadu problémů, přesvědčuje o potřebě jejich řešení a zdůvodněná řešení také předkládá. Na závěr recenze bych se chtěl některým těmto poznávacím problémům věnovat.

Předkládaná publikace představuje Machoninův pokus o „velkou“ teorii společnosti, pokus o řešení bytostného dilematu sociologického bádání, které je označováno jako problém vztahu mezi strukturou a jednáním. Jakýkoliv příklon k té či oné straně dilematu, jenž se bezpochyby jeví badatelsky jako schůdnější, vyvolává oslabení poznatků o druhé straně dilematu. To lze konstatovat i u Machoninovy koncepce. Její silnou stránkou je reflexe strukturních souvislostí a snaha o jejich převedení do ideálnětypického kontextu jednání. Nebude problém namítat, že tento přístup nezachycuje rozmanitý kontext jednání a situací, který ve společnosti vzniká s ohledem na rozevírající se sociální nerovnosti a modernizační tlaky. Při konstrukci svého teoretického přístupu Machonin explicitně uvádí, že usiluje o využití Marxova a Weberova přístupu (s. 184) a tento pokus provádí zejména v metodologické rovině. To je podle mého názoru demonstrace významného „přemostění“ mezi klasickou sociologií a současným sociologickým bádáním, i když bych v tomto vztahu viděl více dis-

kontinuit než autor. Tento pokus pak nabízí srovnání s autory, kteří obdobně o syntézu Marxe a Webera usilují, jako jsou J. Habermas či zčásti A. Giddens. Uvedení autoři ale takovou syntézu více přibližují kontextu jednání a komunikace a také více akceptují obtížnost překlenutí technicko-instrumentálních a kulturně-komunikativních zdrojů modernizace, než činí Machonin.

Další námitka se týká problémů predikce a na ni navazující celé zřetězení metodologických problémů. Pavel Machonin sleduje legitimní úkol sociologie, jenž spočívá v hodnocení úspěšnosti praktických opatření, která se prosazují ve víru společenských pohybů. Aby takto oslovil společnost, zapojuje do analýzy ideologické orientace, z nichž vyvozuje možné orientace jednání a z jejichž střetu se pak rýsují obrysy možných budoucností. Zmíněné řešení silně připomíná Mannheimovo poučení pro sociální vědy, které vyvozoval z analýzy ideologických střetů evropských moderních společností. Značná část významných současných sociologů uznává nezbytnost tvorby společenských výhledů (jak to ostatně demonstruje řada různých regulativních praktik) a nezbytnost představy o „dobré“ společnosti. Tyto aspekty spíše odděluje a tím udržuje i hranici mezi teorií a ideologií. Modernizační teorie jsou pak chápány jako teorie středního dosahu a svou předmětnou orientaci spíše spojují s analýzou nezamýšlených důsledků lidského rozhodování a projektování než se studiem strukturních souvislostí. Uvedený příklon také více tlačí ke kontextu jednání a potřebě odvíjet sociologické teoretizování z této pozice.

Recenzovaná publikace nabízí velmi silný impuls i důrazem na kompetitivní prostředí při tvorbě nových poznatků i na metodologický obrat, který inicioval K. Popper svou kritikou verifikačních metodologických přístupů a formulací falibilistické teze. S ohledem na velmi slabou reflexi důsledků obratu pro pojetí výzkumné aktivity v domácí vědecké komunitě jde o příkladný krok. I tento krok má stimulující význam – podněcuje ná-